

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מט, תשנ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

העברית של הערבים בישראל

בעיוננו זה נשתדל לתאר ולנתח את תכונותיה העיקריות של הלשון העברית המשתקפת בבחינות הבגרות בלשון העברית של תלמידים ערבים בבתי-ספר תיכוניים בגליל ובמשולש בשנים 1970, 1972. רובד זה של הלשון העברית לא זכה עד כה, למיטב ידיעתנו, לתשומת הלב הראויה לו.¹ מספרם של הערבים בישראל כיום נאמד בלמעלה ממיליון אזרחים, כתשעה-עשר אחוזים מכלל האוכלוסייה בישראל, שהיא בת כשישה מיליון נפשות. שיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית בישראל הוא 3.1, שיעור הנחשב לאחד הגבוהים ביותר בעולם (בקרב היהודים הוא 1.2). מבחינה דתית הערבים בישראל (להוציא את תושבי ירושלים הערביים שמספרם כ-160,000) משייכים לשלוש עדות: מוסלמים (כ-76%), נוצרים (כ-15%) ודרוזים (כ-9%). מספרם של הערבים המוסלמים בישראל הוא כ-800,000, רובם המכריע מוסלמים סונים. כן חיים בישראל כ-160,000 נוצרים (42% יוונים קתולים [מלקיטים]), 32% יוונים אורתודוקסים, 16% קתולים לטיניים ו-10% פרוטסטנטים. מספר הדרוזים מגיע ל-90,000 תושבים.

יש לציין כי מספר דוברי העברית נאמד בארבעה מיליוני יהודים החיים בישראל ויותר משני מיליוני ערבים החיים בישראל, בגדה המערבית, ברצועת עזה, בדרום לבנון וברמת הגולן.² דומני שיש הגזמה מסוימת בהערכה זו של מספר הערבים דוברי עברית. המושג "דובר עברית" אף אינו מחוור דיו, ומן הדין להגדירו ביתר דייקנות. לא הרי העברית השגורה בפי תופיק טובי, חבר הכנסת לשעבר, כהרי העברית שבפיו של ילד ערבי המוכר תאנים באזור הקריות שעל יד חיפה. עם זאת ברור, שמספרם של ערבים דוברי עברית הוא גדול, ונראה שיש רגליים להערכה האומרת כי הוא עולה על מספר היהודים ילידי ארצות-הברית הדוברים עברית. מדובר אפוא בתופעה ייחודית שאינני יודע אם יש לה אח ורע בקרב עמי העולם: כמעט שליש מכלל דוברי שפה מסוימת באזור כלשהו אינו משייך מבחינה דתית או לאומית לרוב במדינה הדובר אותה שפה, ולא זו בלבד אלא שמבחינת לאומיותו הוא משייך לאומה השרויה עדיין במצב של היעדר שלום אמתי עם אותה מדינה. הלשון העברית היא לשונם השנייה של הערבים בישראל. ילד ערבי במדינת ישראל מתחיל כיום ללמוד עברית בכיתה ג' (בשנות השבעים – בכיתה ד'),

בהיותו בן תשע שנים. בוגר בית-ספר תיכון לומד אפוא עברית במשך עשר שנות לימודים, וזאת במכסה של שלושה עד חמישה שיעורים בשבוע. לימוד העברית בבית-הספר התיכון כלל בשנות השבעים לימוד דקדוק ברמה של כיתות ז'-ח' שבבית-הספר היסודי העברי, קריאת טקסטים ספרותיים – פרוזה ושירה מתקופות שונות, תרגום מעברית לערבית, כתיבת תמצית של חומר ידוע מראש, כתיבת חיבור קצר, וקריאת חמישה גיליונות של העיתון המנוקד "אומר". הטקסטים הנלמדים הם: חמישים פרקי תנ"ך, שני פרקים ממסכת אבות, חמישה-עשר שירים, סיפורים ומאמרים של ח"נ ביאליק, אחד העם, י"ל פרץ ודוד שמעוני. במהלך הוראת הלשון העברית הדגש מושם על הפן התקני הן בדיבור הן בכתב. העיצורים הגרוניים, א, ה, ח, ע, מופקים כראוי, כמו בערבית,³ אך לא כן בנוגע לעיצורים הנחציים ט, צ, ק, הנהגים כהגיית העיצורים ת, צ, כ המקובלת במבטא העברי (האשכנזי). מורי הלשון העברית בבית-הספר הערביים הם, זה עשרות שנים, ערבים.⁴ בשלבים הראשונים של הוראת הלשון העברית נעשה שימוש רב בערבית והוא הולך ומצטמצם במרוצת השנים עד שהוא נעלם כמעט כליל לקראת כיתה י"ב. בדרך כלל התלמידים הערבים לומדים מילים וביטויים עבריים חדשים באמצעות מקבילותיהם בערבית הספרותית, כגון בקבוק = قارورة, זמיר = عنديليب, מיטה = سرير, מאפרה = منفضة, יִשָּׁב = جلس, ברצוני = بولدي, אבד עליו הכלל = أكل الدهر عليه وشرب ועוד.

מובן מאליו שאין לדבר על רובד עברי מסוים המשותף לכלל הערבים בישראל, אף שיש כמה מאפיינים הנובעים מרקע תרבותי משותף. אמת, שליטה טובה בעברית (ובכל שפה שהיא) אינה מגלה בקלות עקבות של זהות הכותב.⁵ אין ספק שיש צורך וחשיבות בחקירת הלשון העברית כפי שהיא משתקפת בשימושם של מגזרים אחרים בחברה של הערבים בישראל, והשונים זה מזה תכלית שינוי. לעניין זה יש להזכיר חברי כנסת (כיום שניים-עשר); משוררים, סופרים ושחקנים; חיילים (על פי רוב דרוזים ובדווים); תלמידי אוניברסיטה;⁶ בוגרי אוניברסיטה; תושבי ערים מעורבות כגון עכו, חיפה, לוד, רמלה ויפו; פועלים בלא כל חינוך פורמלי העובדים במגזר היהודי; נשים החסרות חינוך פורמלי.

דיונונו פה עוסק כאמור בלשון העברית המשתקפת בשתי בחינות בגרות בלשון העברית בשנות 1970, 1972 שהשיבו עליהן 400 נבחנים ערבים – מוסלמים, נוצרים ודרוזים – בגליל ובמשולש. המתבונן גם בחלק קטן מן הקורפוס המוזכר יגלה מיד כמה תכונות כלליות בולטות כגון:
א. אין הקפדה על הצורה החיצונית, והכתב על פי רוב מרושל.
ב. היעדר כמעט מוחלט של סימני פיסוק (תופעה זו שכיחה בלשון הערבית).

ג. ניסיון לכתוב ברמה גבוהה בלי התאמה של רמת הסגנון לנושא ולחקשר.
 ד. שילוב לא מוצלח של משלים, מטבעות לשון ואמרות כנף.
 ה. שימוש נדיר מאוד במילים לועזיות ובין-לאומיות.
 ו. שימוש נדיר מאוד בראשי תיבות ובקיצורים (בערבית, שלא כבעברית, השימוש בראשי תיבות כמעט שאינו מצוי).
 ז. שגיאות כתיב בסיסיות כגון בלבול בין האותיות גימ"ל וזי"ן ובכתיבתן של אמות הקריאה (בלבול בין לא ולו, קרא וקרה, אלה ואלא, וכן כתיבים כמו הרבי [=הרבה], סתאם, המצאב, לכה, נפשכה, ראיתה וכדומה).
 ח. השפעה גלויה וסמויה של הלשון הערבית הן הספרותית הן המדוברת. לעתים המעיין נתקל בשימושי לשון שכמעט אי אפשר להבין את פשרם בלא ידיעה טובה בלשון הערבית (הדבר מזכיר את לשון התיכונים בימי הביניים). להלן מבחר מייצג של תופעות לשוניות שהעלה העיון בחומר הבחינות, והן ממוינות על פי הגייה וכתב; מורפולוגיה; תחביר וסמנטיקה. לאמתו של דבר, התופעות שבשני הסעיפים הראשונים מיוחדות לערבים, ואילו החומר שבשאר הסעיפים מצוי גם בקרב קבוצות אתניות אחרות.

א. הגייה וכתב

1. פ < ב. זה סימן ההיכר המובהק ביותר לדובר הערבי המצוי. הרי דוגמאות אחדות מני רבות: מחבשים (=מחפשים) מקום; בעם (=פעם); מבני (=מפני); בותר (=פותר); ברצוף (=פרצוף); בשוט (=פשוט, השווה ל-بسيط); התאבקה (=התאפקה); בוגע (=פוגע); ובסבר בנים (=פנים) יפות; לטבל (=לטפל); בתאם (=פתאום); וסיברת (=וסיפרת); נאבוליון (=נפוליון); משביע (=משפיע); אפ על בי (=אף על פי); משבט (=משפט); בתחתי (=פתחתי); מסביק (=מספיק).
2. ב < פ עקב תיקון יתר: פטוח (=בטוח); פעיה (=בעיה) תרבותית; הספר (=הסבר); פלפולים (=בלבולים); פולט (=בולט) וברור; אוטופוס (=אוטובוס); "ואז אמרה לפעלה (=לבעלה) מה אתה עוד מחזיק באמונתך".
3. פ רפה < ב רפה: אתם נבגשים (שיקוף של ההגייה המקובלת שיש בה הידמות חלקית לגי' הקולית ולאו דווקא בפי ערבים בלבד, כמובן).
4. ב רפה < פ רפה בשל תיקון יתר: בספר (=בסבר) פנים יפים; מתפתח בקצף (=בקצב) רב מאד; כדי לפזז (=לזבזז) זמן; איך נפלה (=נבלה) את היום הזה.
5. ב רפה < ו (בשל הגייתן הזוהה): האדם חיינו (=חייב); מצו (=מצב) קשה; אול (=אבל).

6. ו < ב רפה בשל הגייטן הזהה ולעתים בהשפעת המקבילה האטימולוגית בערבית: רק השטן מרביח (=מרוויח; השווה ל־يَرْبِח) בזה לא איוב; ומקיים את המצבות (=המצוות); שלבה (=שלווה).
7. בלבול בכתיבת אמות הקריאה, בעיקר חילופים הדדיים של א ו-ה: אין קשר אלה (=אלא) במכתבים; מקנה (=מקנא) בו; והספור הזה קרא (=קרה) עמי ועם שכנה שלי.
8. ס < ז: להזכיר (הידמות חלקית לב' הקולית; השווה לעיל, מס' 3).
9. כ (רפה או דגושה) < ק: קפר (בגלל قَرِيَّة?); מוקשר; להתקח; תקף; קוח (בגלל قُوَّة?); לקפר; להסתקל על; קמעט; מתקונן לעשות; נזקרים; מקיוון; קמה (=כמה); להקיר; קבוש (=כיבוש); לבקות; המרקזי. סוג זה של שיבושי כתיב מעיד על רמה נמוכה של ידיעת לשון ועל חוסר גישה עיונית. בולט הדבר בשתי הדוגמאות האחרונות, לבקות (=לבכות), המרקזי (=המרכזי), שאף מקבילותיהן הערביות נכתבות בכא"ף ולא בקא"ף!
10. ק < כ: כדרות (=קדרות); להתחיל לכלל (=לקלל) את היום אשר נולד בו על השעה שנולד בה; לבכש; כצת; כול־נוע; כלה (=קלה); כשה (=קשה); לכח (=לקח); כשר (=קשר).
11. ט < ת: מתרים (=מְטִירִים; בגלל مَتَر, أَمْتَار?), שכמת (=שחמט); כמעת; פשת (=פשט); מסתער (=מצטער).
12. ת < ט: בטרם עט (=עת); פטרון (=פתרון); פטאם (=פתאום); טלאות (=תלאות).
13. ש < ס: נסגב; בספה הערבית; סמתי (=שמתי); הנוסא (=הנושא); מעסים (=מעשים); נסרף; הסכלה; לחפס.
14. ס < ש: עושק בעשקים הקלות; השכים (=הסכים); לשטות (=לסטות); מנשה (=מנסה).
15. ח < כ רפה: שכמת (=שחמט); בכורה (=בחורה) (אלה הן שתי הדוגמאות היחידות שנמצאו).
16. כ רפה < ח בשל תיקון יתר: אחי (=הכי) טוב (הדוגמה היחידה שנמצאה).

ב. מורפולוגיה

- א. פעמים מופיעות צורות שבעברית החדשה הן נדירות והן עולות כאן משום שכיחות מקבילותיהן האטימולוגיות או המורפולוגיות בערבית. כך למשל, **להתאחר** (בהשפעת تَأَخَّر) במקום הצורה הרגילה **לאחר** בבניין פיעל; וכן **לזכור** (זָכַר) תחת **להזכיר**.⁷
- ב. חילופי גזרות בתחום הפועל: "עליו לקרות" (=לקרוא) הרבי (=הרבה) ספרים; "עצה עליו" (=עצה לו) אשתו". אמנם תופעה זו ידועה מרובדי

הלשון הקדומים (לשון חז"ל, לשון הפיוט הקדום) אך אין להניח, כמובן, שאלו השפיעו על לשונו של הכותב.

ג. מילים וצורות הנוצרות על פי הערבית:

1. **מקומה** כחיקוי ל-**مكانة** שפירושה 'חשיבות, מעמד, דרגה': "ושמים אותו במקומה עליונה ומכבדה".

2. צורת הכלאיים **פעלנה** לציון זמן עבר של גוף הנסתר (כמצוי בערבית הספרותית): "...שבאנה עליו האסונות הגדולות; כאשר ראה אותן האדם הזה רחם עליהן ובקשנה ממנו בקשה אחת שיחזיר אותן לעיר שלהן... עד שהגיע לתוך העיר ואמרנה לו הבנות מסביק... והגיע אותן עד הבית ואמרנה לו שלום ותודה רבה". יש לציון שבמקרה זה משפיעה לא רק הצורה הערבית הספרותית והכרת צורן זה מנטיית העתיד בערבית אלא גם העובדה שצורן זה מצוי בערבית המדוברת במשולש: רָחַן = הן הלכו.

3. **רחמה** (رحمة) = 'חמלה', 'רחמים': "הוא מעורר רחמה בנו".

4. **להייתה** (لكانت) = 'אז הייתה', מבנה של **ל + פועל** בעבר אינו קיים בערבית, כמובן. מדובר בלמ"ד הפותחת בערבית את תשובת התנאי במשפט תנאי בטל: "ולו איוב שמע בקולה של אשתו להייתה התוצאה שלו...".

5. **עמת העם** (عامّة الشعب) = 'עם-הארץ', 'הציבור הרחב': "לא בן מלכים אלא אדם עני מעמת העם".

ד. צורות לא דקדוקיות שמקורן בלשון הדיבור הישראלי, כגון **לגיד** (=להגיד).

ג. תחביר

א. השימוש במילות היחס

סוגיה זו היא אחת מאבני הנגף העיקריות בתהליך הלימוד של כל לשון זרה. הלומד מפעיל בדרך הטבע את כללי לשון האם שלו על הלשון הנלמדת, ולכן אמריקני (או אנגלי) עשוי לומר **זה תלוי עליו**; ערבי יאמר **אנחנו מתקרבים מן השלום**, גרמני יאמר **הם נסעו עם האוטובוס** ופיני עשוי לומר **שאלתי ממנו איפה הספרייה**. להלן מבחר דוגמאות שהן מעין בבואה לערבית, הספרותית (באותיות ערביות) או המדוברת (בתעתיק עברי). אין פלא שדוגמאות אלו מזכירות בעליל את העברית המשווערת ה"תיבנית" של ימי הביניים.

1. בא על (אֵגִיא עֲלָא) = בא אל: "והנה בא שליח על איוב".

2. להדגיש על (اَكَّد / شَدَّدَ عَلَى): "הדגיש על נקודה מרכזית".

3. לדמות ב' (شَبَّهَ ب): "וכך אנו מדמים את הספר הטוב בחבר טוב".

4. לחפש על (فَتَّش / بَحَثَ عَنْ, דִּיָּר עֲלָא): "חפש על השכן לפני שתבנה את הבית". סביר מאוד שהפתגם השכיח בערבית המדוברת (דִּיָּר עֲלָא [אלִּגִיאר

- אָפּל [אָדאַר] הוא המקור לשימוש זה. ראוי לציין שבחומר הנבדק נמצאה דוגמה אחת בלבד של **לחפש ל-** ("יחפש על שכן טוב לפני שתחפש לבית").
5. לחקור על (بحث عن): "אם נתחיל לחקור על מקור משל זה".
 6. להתחתן מן / את (تزوج من / + מושא ישיר): "והתחתן ממנה בסוף"; "לא רצה בתו שתתחתן העני".
 7. להודות את (شكر + מושא ישיר): "הודתי את שכני על מעשיו".
 8. לדעת ב- (ערף פי) = לדעת על, נודע: "ובבוקר כשהשכנים ידעו במאורע הלילה".
 9. יצא ב (خرج ب / טלע ב) = סיכם, הסיק: "יצא בתוצאה".
 10. להציע על (اقتراح على): "הציעה עליו לכלל (=לקלל) את אלהים".
 11. לכפר את (غفر + מושא ישיר): "אידך לקפר את העבירה".
 12. מכר את (باع + מושא ישיר) = מכר ל-: "ברגע זה בא אלי איש מכר אותי ספר לקריאה".
 13. להביע על (عبر عن): "שאינני יכול להביע עליו".
 14. להזיק ב- (أضر ب): "אני יכול להזיק בעבדך איוב".
 15. לנצח על (انتصر على): "נצחו על החיים הנוכחים".
 16. להתנשא מן (تزوج من): "שבתו תתנשא מאיש אביון ומסכן" (ראה לעיל מסי' 6).
 17. סבל על (صبر على) = התאזר בסבלנות: "וסבל על כל הצרה הזו אשר קרתה לבניו".
 18. להסתכל ל- (نظر الى): "זאת אומרת הוא מסתכל לעולם בעין שחורה". (אילו הושפע הנבחן מהלהג השגור בפיו היה כותב "מסתכל על" בעקבות בְּטָלֶע עֵלָא; אשר ל"עין שחורה", אין ספק שהתלמיד התכוון לומר "במשקפת שחורה" [بمنظار أسود] אך נבצר ממנו לתרגם את המילה הראשונה ועל כן הוא המירה בעין. הצירוף עין שחורה במשמעות הנזכרת אינו קיים בערבית).
 19. להסכים על (وافق على): "הסכים על החתונה"; "ולא הסכימה על אף אחד מהם שיחיה לה בעלי".
 20. להסתפק מן (استפקא מן): "לא הסתפק השטן מכל אלה".
 21. לעזור את (ساعد + מושא ישיר): "ואינו יכול לעזרד". (שימוש כזה נמצא אמנם במקרא, אך ברור שלא הוא המשפיע על הכותב).
 22. לעזור על (ساعد على): "כדי לעזור על הקמת מדינת ישראל".
 23. להיפגש ב- (اجتمع / التقى ب) = להיפגש עם: "בדרך הביתה נפגשתי בבחורה". נרשמה גם דוגמה של **להתפגש את** ("ולא רציני להתפגש אותו") ומסופקני אם מדובר בבבואה של التقى המצריך מושא ישיר. סביר יותר להניח שמדובר בחיקוי לפועל لاقى המשמש הן בערבית הכתובה והן בערבית העממית.

24. לקנא את / על (حسد + מושא ישיר / غار على) = לקנא ב־: "מקנה (=מקנא) את שכניו"; "מקנה (=מקנא) על איוב על מה שהגיע אליו מדרגה".
25. קרה עם (צאר מע) = קרה ל־: "והספור הזה קרא (=קרה) עמי ועם שכנה שלי".
26. לתמוך את (أيد + מושא ישיר): "תמכו את ההצעה הזאת".
27. בטוח מ־ (واثق / متأكد من): "אם האדם בטוח מעצמו לא צריך לשמוע".
28. הלך על (مشى על): "נשברה הגלגל והלך על רגליו".
29. להגיע את (وصل + מושא ישיר): "הגענו האוניברסיטה".
30. עמד על (نوّף על) = חיכה/המתין ב־: "עמדו על התחנה כמה רגעים".
31. קרוב מן (قريب من) = קרוב אל: "השכן הקרוב ממני".
32. קרוב על (קריב על) = מקורב ל־, מיוחד עם: "לכן חייב עליך לשמור עליו כי הוא הקרוב עליך".
33. נשאר על (بقي على): "ונשאר על הצורה הזאת".

ב. המין הדקדוקי

תופעה שכיחה היא החלפת המין הדקדוקי של מילים עבריות בעקבות מיין של מקבילותיהן הערביות. והרי דוגמאות:

1. שימוש בנקבה במקום בזכר

הלילה (ليلة) הזו; והיתה הגן (حديقة, גִ'ינִינָה); אז חיינו (حياة, עִישָׁה) תהיה מלאה קוץ ודרדר; החיים הבאה; מים מספקת (בערבית המדוברת מִי, מַלְה הן לשון נקבה); האילן (شجرة) שממנה צומחת החברה; עץ גדולה; השמים (سما, סִמָּא) נראתה בהירה; אסון (مصيبة) עצומה; כוח (قوة) עומדת; והעיף את הסימן (علامة) ששמתי אותה על הספר; ושלח שבט (قبيلة) שהרגה את בניו והחריבה; דף (صفحة) חדשה; נשברה גלגל (בדיבורו של הנבחן משמשת, ככל הנראה, عجلة ליגלגל).

2. שימוש בזכר במקום בנקבה

אם התרבות (أدب) של השכנים טוב או לא; כתה (صف) שמיני; נפתח הדלת (باب) בכוח; מה היה בבחינה (إمتحان) שעבר; למה אתה לא מתקן את המחברת (دفتر) שלך אני רואה שהוא כמו שחור על גבי לבן. לעתים רחוקות נמצא מין דקדוקי שגוי הן בעברית הן בערבית, ואת זאת יש לתלות, ככל הנראה, בצורתן העברית: "נסעתי פעם אחד לת"א לרשום כסטודנט". אמנם המילה **פעם** מופיעה במקורותיה הקלאסיים של העברית גם בלשון זכר, אך אין להעלות על הדעת השפעה ממקורות אלו על לשונו של הנבחן.

ג. התאם במין ובמספר על פי כללי הערבית

נמצאו מקרים רבים של התאם אל הריבוי שאינו מציין בני אדם כאל נקבה יחידה (כבערבית), כגון: חיים והימים לימדה אותנו את הצורך; מן הנסיונות שחלפה עלינו; כמה דרכים שאפשר בה להבין; תהיה פעולות רבות; עברה ימים ושנים וחברי אינו חוזר; גם תהיה הנפשות רחוקות; ואין להם קשרים שתקשור אותם עם העם; כשירדה עליו האסונות; זאת היתה המנהגים. כן נמצא שכאשר הנושא מציין בני אדם ("עאקל") הפועל הקודם לו בא ביחיד זכר כבערבית: "בא בני מלכים לדבר בה" (=לבקש את ידה). החלת הכללים המנוגדים שבשתי הלשונות מביאה אף לתופעה של התאם לקוי מבחינת שתי הלשונות גם יחד, כגון: מעשיו אלה מביאות לו השנאה והאויבות; החיים היום-יומיים משקפות לנו; כי מעשיו הטובים האלה באות ומעידות לו בעולם הבא; וישבתי תחת עץ גדולה שענפיה גדולות וארוכות מאוד; ועושק בעשקים (=ועוסק בעסקים) הקלות; גליו הנשברות. כן נמצא התאם משובש הנגרם מהתאמה פורמלית של צורני הריבוי, כגון: המקומות הרחוקות/השונות.⁹

ד. השמטת המילית "את" לפני מושא מיודע

למילית זו אין, כידוע, מקבילה בערבית ויחס הפעול מובע בה על ידי היחסה. לא ייפלא אפוא למצוא מקרי השמטת **את** לרוב: לפתור מעשי הבית; אנו רואים לא רק הערבים משתמשים; אם אני רוצה להסביר המשל הזה.¹⁰ כתיקון יתר אפשר לראות את המקרה שבו נכתבת **את** לפני מושא בלתי מיודע: האדם חייו (=חייב) לחפש בראשית (=קודם כול) את שכן נאמן וטוב. (אכן אפשר למצוא שימוש כזה גם במקרא [כגון שמואל ב כ, ג] אך, כאמור, אין להניח שזה מקור ההשפעה על הכותב).

ה. זמנים מורכבים

שכיח תרגום מילולי של מבני זמנים (tenses) המקובלים בערבית, כגון: "אבל שכנינו היו לא הולכים אל עבודתם כדי לעזור לנו"; "כרגיל כשהיתה הבת תצא על הגג לשבת"; "עזב בְּנו ימות ולא נתן מה ששם אצלו".

ו. פסוקיות זיקה אסינדרטיות

מבנה זה שכיח מאוד והוא בבואה ברורה של הערבית: "נסעתי באוטובוס עם אנשים לא מכיר אותם"; "ברגע זה בא אלי איש מכר אותי ספר לקריאה". אף שכיח המבנה מן הטיפוס "כל מה קרה עם בתו". אולם גם השמטת מילית הזיקה בניגוד לכללי הערבית אינה נפקדת: "השכן הטוב הוא השכן תוכל לנוח עם מגוריו".

ז. שימוש לא נכון בבנייני הפועל

- נמצא הרבה מאוד שימוש שגוי בבנייני הפועל, כלומר, יציקת פועל מסוים בבניין לא מתאים או שאינו קיים כלל לגבי אותו פועל. תופעה זו מקורה בדרך כלל בהשפעת הערבית או שהיא תוצאה של תיקון יתר. והרי דוגמאות:
1. קל במקום נפעל: "נסעתי פעם אחד לת"א לרשום כסטודנט".
 2. קל במקום הפעיל: "כמו שזכרתי למעלה".
 3. נפעל במקום הפעיל: "נפסקתי מלקרוא ספרים וסיפורים".
 4. פיעל במקום הפעיל: "מספר אנשים מן הממשלה הציעו לקיים מקומות תרבות"; "ומלהבים את האנשים".
 5. הפעיל במקום קל: "והשליח את בתו אל המגדל הזה".
 6. הפעיל במקום פיעל: "לא יכול להספיק את צרכיו בנפשו"; "בספרים הרעים האלה אין משהו טוב שיחניך אותנו חינוך טוב"; "המשל הזה יכול להקריב את האנשים זה לזה לחיות בשלום".
 7. הפעיל במקום נפעל: "להשביע עליו". דוגמה מעניינת זו מעידה על השפעה הן של הערבית-הספרותית הן של המדוברת. **השביע** מקביל ל-**أقسم** ומילת היחס לפי ח'לף עלא שבלשון הדיבור.
 8. התפעל במקום קל: "ולא מתנעלים את נעלם" (בבואה של لا ينتعلون حذاءهم).
 9. התפעל במקום נפעל: "ושם התפגשנו"; "שבתו תתנשא מאיש אביון ומסכן".
 10. התפעל במקום פיעל: "אבל הדור הזה לא מתקבלים הספרים האלה".

עוד יש לציין בתחום זה את התופעה של הקדמת הכינוי הרומז לשם הנרמז כבערבית: "זה הפועל עובד קשה",¹¹ וכן סטיות מן הכללים המשותפים לעברית ולערבית באשר לשימוש בשם המספר כגון: "לפני שלושה שנים" (ייתכן שהכותב נגרר אחר צורן הריבוי הזכרי שבמילה **שנים** או שמא חשב על **أعوام** בערבית).

ד. סמנטיקה

תרגומי שאילה

- תרגומי השאילה מן הערבית העשירו, כידוע, את העברית של ימי הביניים, כפי שבתקופה המודרנית העשיר הסטנדרד האירופי הממוצע לשונות רבות ובכללן את העברית והערבית.¹²
1. אבה = לא רצה, לא יכול: "ואבו להירדם כי דבר מה מטריד אותו". ביסוד השימוש הזה עומד הפועל **أبى** (=סירב) הערבי, המנוגד במשמעותו למקבילו העברי **אבה**.¹³

2. ואז ב' (ואذا ب') = הנה פתאום: "הסתקלתי אחורה ואז בבחור יפה".
3. בא על (בִּיגִי עֲלָא) = מתאים, יאה, נוח: "ואני אבין אותו, ושכלו בא על שכלי" (והשווה בערבית המדוברת: עָלּוּ בִּיגִי עֲלָא עֲאָלִי, שפירושו 'אנו מבינים זה את זה', 'שוררת בינינו הרמוניה').
4. לדבר ב' (בִּחְפִּי פִי) = לבקש ידה של מישהי: "אך הבת לא הסכימה על כל האנשים והבחורים שדיברו בה". (שימוש זה מצוי גם בעברית הקלאסית כגון: "לדבר באביגיל לקחתה לו לאשה" [שמואל א כה, לט].)
5. לדבר על = לדבר רעות על (בִּחְפִּי עֲלָא): "ומדבר עליך לאחרים והוא אומר שהוא חברך היחיד".
6. שימוש ב'הדבר ש' (الامر الذي) כאמצעי קישור בין שני משפטים: "והיה אומר בדיחות והיה עושה מעשים מצחיקים הדבר שנותן להם אומץ לעבוד ולחיות".
7. על הדלתות (على الأبواب) = הולך וקרב, ממשמש ובא: "והוא אומר שהאביב על הדלתות".
8. זר על (غريب على) = מוזר, בלתי מקובל: "אז אני אומר שלא זר על האזרחים הישראלים הלא יהודים לתרום לקירוב הלבבות בקרב תושבי ישראל".
9. חלק לא מתחלק (جزء لا يتجزأ) = חלק אינטגרלי: "אנו מרגישים שהמיעוט הערבי הוא חלק לא מתחלק".
10. ישב (קעד) = שהה: "החליטה הנהלת בית-הספר ללכת טיול גם לייב ולשבת שם 3 ימים". (לפועל קעד יש בערבית המדוברת גם משמעות של 'שהה').
11. כבדה (تأيّلها) = דשנה: "הזמנתי את חברי לארוחה כבדה".
12. לפני יא' ב'בי' = י' לפני יא': "לפני מלחמת 6 הימים בחדש". לפנינו מבנה ערבי שקוף הן בלשון הכתובה הן בלהגים. (אגב, הצירוף "מלחמת ששת הימים" אינו רגיל בלשונם של הערבים, והם מעדיפים להשתמש ב"מלחמת יוני", "מלחמת 67").
13. במבטו אל (بخطرتة إلى) = ביחסו אל: "וכל אדם נשתנה במבטו אל הספר".
14. למלא את העין (بمليّ לעין) = משיב רצון: "התלהבתי מאד ממעשיה הנפלאים אשר ממלאים את העין ומלהבים את האנשים".
15. למנות (عَدّ) = להחשיב, להעריך: "וואתה יכול למנות את השכן שלך כאח לך" (הפועל עֲדַ משמש בערבית הפלסטינית הן במשמעו המקורי 'ספר', 'מְנֵה' והן בהוראה המורחבת 'העריך', 'החשיב').
16. נשא עצמו (تَمَلّ חָאֵלוּ) = קם: "באחד הימים של חופשת הקיץ נסאתי עצמי והלכתי לאחד הספריות הנמצאות בכפרי".
17. בזמן הריק (في وقت الفراغ) = בשעת הפנאי: "בזמן הרק קראתי כמה ספרים לכמה מחברים".

18. לא מתרחב (لا يتسع) = תקצר היריעה מ': "אני אזביר לזה והניר כלו לא מתרחב להזביר".

19. בפרצוף (פְּרָגִי) = מול, בנוכחות: "אתה כל הזמן בפרצוף השכן שלך".

בחלק מן המקרים אנו מוצאים שהתרגום המילולי מעלה בלשונו של הכותב שימושי לשון המזדהים, דרך מקרה, עם שימושים המתועדים בתקופות שקדמו לעברית החדשה, כגון: מדינה (مَدِينَة) = עיר; מדע (علم) = ידיעה; ¹⁴ גיל (جِيل) = דור; לא יש (لا يوجد) = אין; זרע (زَرْع) = תבואה ("אש פגעה בכל החטה והלך כל הזרע"; והשווה שמואל א ח, טו); להגיע = להביא "והגיע אותן עד הבית" (והשווה פסחים י, ו).

כל הדוגמאות האלה, ועוד רבות אחרות המנויות עמי, מראות עד כמה ניכר אוצר המילים והסגנון הערבי בלשונם של הכותבים.

סיכום

קליטתה של הלשון העברית בבית-הספר התיכון הערבי במדינת ישראל בשנות השישים והשבעים לא הוכתרה בהצלחה מזהירה. לכלל מסקנה זו הגענו בעקבות ניתוח קורפוס סגור, והוא שתי בחינות בגרות בעברית בשנים 1970 ו-1972, שהשיבו עליהן כ-400 תלמידים ערביים מהגליל ומהמשולש. מדובר בתלמידים שכיום הם בני 42 ו-44. כושר ההבעה בכתב לקוי במידה רבה והסגנון שופע ערביזמים. לעתים עברית "משוערבת" זו היא כדברי הספר החתום בעיני מי שאינו מצוי אצל הלשון הערבית-הספרותית והמדוברת. ראוי לציין שמידת השפעתה של הערבית התקנית על העברית של תלמידי התיכון הערביים עולה על השפעת לשון הדיבור שלהם. הסיבה לכך נעוצה בשיטת רכישת הלשון העברית בתיווכה (מדעת או שלא מדעת) של הלשון היוקרתית הצחה (الفصحى).

קשה מאוד לתהות על קנקנה של העברית ולעמוד על "רוחה" האמתית בתיווכה של לשון אחרת. עם זה ניתוח בלשני של השווה והשונה בין שתי לשונות אלה נחוץ כדי להרחיב ולהעמיק את הידע של התלמיד הערבי בישראל.

אנו סבורים כי לקרבה החזקה שבין שתי השפות השמיות, העברית והערבית, עלולה להיות השפעה שלילית דווקא על קליטתה של העברית בבית-הספר התיכון הערבי. שיבושים רבים, בעיקר תיקוני יתר, נובעים מקרבה זו. הדברים תקפים גם בכל הנוגע לרכישת הערבית בבית-הספר התיכון היהודי בישראל.¹⁵

הטענה שלימוד העברית מעורר בקרב התלמידים הערבים בישראל תחושת כפייה אין בה, לעניות דעתנו, ממש. נדמה לנו שהערבים בישראל משתדלים להגיע לידי שליטה טובה בלשון העברית, כשם שכל מיעוט לאומי אחר בעולם משתדל בדרך כלל להגיע לידי שליטה טובה בלשון הרוב שבמדינתו, שכן שליטה כזו נחוצה בשל מניעים כלכליים, חברתיים ופוליטיים.

שוב יש להדגיש שמדובר בלשונם של לומדים ולא של יודעים ממש, והיא מתוארת לפי חומר בן כעשרים וחמש שנה. תמונת מצב של קליטת העברית בקרב תלמידי תיכון ערביים בגליל ובמשולש משלהי שנות השבעים ועד לאמצע שנות התשעים תוצע ותידון בהזדמנות אחרת על פי מאות חיבורים שברשותנו.

הערות

- * נוסח מורחב של מאמר זה ראה אור באנגלית: H. Shehadeh, "The Hebrew of the Arabs in Israel (in the Light of Two Matriculation Examinations, 1970, 1972)", in: M. Sabour & K. S. Vikør (eds.), *Nordic Research on the Middle East, Ethnic Encounter and Culture Change. Papers from the Third Nordic Conference on Middle Eastern Studies, Joensuu 1995*, Bergen 1997, pp. 49-71.
1. ראה י" שונרי, "עברית בשידורי הטלוויזיה הירדנית", ספר רוזן, ירושלים 1975, עמ' 107-112; ד' דורון, העברית של ערביי ישראל, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, 1970; J. Dana, "Some Spelling Mistakes in Hebrew Compositions by Arabic Speaking Non-Jews in Israel Today", *Jewish Language Review* 3 (1983), pp. 47-49; S. Abu-Rabia, "Druze Minority Students Learning Hebrew in Israel: The Relationship of Attitudes, Cultural Background, and Interest of Material to Reading Comprehension in a Second Language", *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 17 (1996), pp. 415-426.
2. ראה P. Vexler, *The Schizoid Nature of Modern Hebrew: A Slavic Language in Search of a Semitic Past*, Wiesbaden 1990, p. 2.
3. המבטא האשכנזי השגור בפי מקצת הערבים הגרים בערים מעורבות כמו עכו, חיפה, לוד, רמלה ויפו אינו תופעה נדירה, ראה וקסלר, שם, עמ' 24, הערה 78; השווה גם אנציקלופדיה חינוכית, ערך "דרכי החינוך", עמ' 670.
4. ראשוני המורים לעברית היו יהודים שדיעת הערבית שלהם הייתה קלושה. את מקומם ירשו כעבור זמן קצר יהודים ממדינות ערב ובייחוד מעיראק. העברית של מורים אלו הייתה לקויה ביותר. בשנת 1954 היו המורים הערביים לעברית בבתי-ספר ערביים כ-90% מכלל המורים. ראה דרכי החינוך (לעיל, בהערה הקודמת), עמ' 667.

5. שייכותו החברתית או הדתית של כותב עשויה להתגלות לעתים מבעד לשימושי לשון מסוימים; כך הם, למשל, הביטויים "בסייעתא דשמיא", "למניינא", "לספירה הכללית" המשמשים בלשונם של יהודים דתיים. לא לסוג תקני כזה כוונתנו אלא לשיבוש לשוני הצומח מתיווכה של לשון האם של הכותב. שתי דוגמות לכך: *زار فلان في القاهرة*; *هذا مقبول علي* שהן בבואה של השפעה עברית: פלוני ביקר בקהיר; זה מקובל עליי. הדוגמה הראשונה שכחה בקרב ישראלים יהודים הלומדים ערבית, ואילו הדוגמה השנייה שמעתיה מפי אישיות ערבית-ישראלית רשמית ובכירה בהלסינקי.
6. ידוע שסטודנטים ערביים משתמשים לעתים קרובות בשיחותיהם בערבית במילים ובביטויים עבריים כגון: בסדר, סתם, מעונות, תרגיל, כרטיס, סמינריון, עבודה, חומר, על לא דבר, בטח, בהצלחה, הלוואה; טופס, דשא, תכנית, מלגה, מדריך.
7. שימוש שכזה מאוד בעברית המשווערת בימי הביניים. ראה נ' ברגרין, "זכר = הזכיר, הוציא דבר בפיו, עיון לכסיקלי", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 279-282; כב (תשי"ח), עמ' 80-81 [=הנ"ל], עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 197-202; י' בלאו, "על מקורו של זכר = הזכיר, הוציא דבר בפיו ושימושו במקרא", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 188-189.
8. והשווה ללשונו של הרמב"ם: "[...] תבנית הצורות האלו או קרוב מהן"; "[...] בקירוב משבעים שנה" (הלכות יסודי התורה ג, ז); "מקצת הארץ הקרובה מן המים משתנית ומתפוררת ונעשית מים" (שם ב, ה).
9. [סטיתית התאם כזאת ידועה גם מן העברית, במיוחד מן העברית הרבנית, כגון **מאכלות אסורות** וכיו"ב, – העורך]
10. והשווה ללשונו של הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה: "רבינו הקדוש חיבר המשנה", ועוד שם.
11. וכן בלשונו של הרמב"ם (שם): "כל אלה החכמים הנזכרים [...] ועוד.
12. ראה י' בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית-הספרותית, ירושלים 1976, עמ' 44-91.
13. והשווה למקבילות המנוגדות הנוספות שבשתי הלשונות: עני – غني, חלד – خلد, מרץ – مرض, נעלם – علم, נכר – نكر, ועוד.
14. השווה ללשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה: "כדי שיהיו קרובים למדע מי שאינו יכול לירד לעומקה של גמרא".
15. ראה R. Kraemer, "Social Psychological Factors Related to the Study of Arabic Among Israeli High School Students", *Studies in Second Language Acquisition* 15 (1993), pp. 83-105